

ANTONIO CAIAZZA

INTRIGË ndërkombëtare

*Lufta e fshehtë kundër filmit me Mastroianni-n
për italianët në Shqipëri, në vitet e fashizmit*

Përktheu nga origjinali italisht: Diana Çuli

SPROVË DOKUMENTARE

BOTIMET TOENA

Tiranë, 2026

Titulli në original: Antonio Caiazza, Una storia scomoda (La guerra segreta al film con Mastroianni sugli italiani in Albania negli anni del fascismo)

Botoi në italisht: Bibliotheka, 2025

“Quest’opera è stata tradotta con il sostegno del Centro per il libro e la lettura del Ministero della Cultura italiano.”

“Përktimi i kësaj vepre është realizuar me kontributin e Qendrës për librin dhe leximin të Ministrisë së Kulturës italiane.”

Botuese: Irena Toçi

Redaktor letrar: Eris Rusi

Përkujdesja grafike: Ana Hyso

Ilustrimi në kopertinën ballore: përpunim grafik i bocës të posterit të filmit *Gjenerali i ushtrisë së vdekur*, ideuar nga regjisori Luciano Tovoli.

© BIBLIOTHEKA EDIZIONI, 2025

© BOTIMET TOENA, 2026

ISBN 9789928960948

BOTIMET TOENA

Rr. "M. Gjollës" nr. 71, Tiranë 1023

ose K. Postare 1420

Tel.: +355 67 70 70 884

botimet.toena@gmail.com

toena.porosionline@gmail.com

<https://toena.al>

*Lorelës dhe Germanos,
me mua, pavarësisht kilometrave.*

*Në regjimet totalitare,
më e keqja është kur nuk e di
saktësisht çfarë po ndodh
me veprën tënde: zyrtarisht
nuk është e ndaluar, por,
përmes një marrëveshjeje
të fshehtë, askush nuk flet
për të, sikur të mos ekzistojë.*

Ismail Kadare

Kapitulli 1

Pushimet e Krishtlindjeve të vitit 1980 po afroheshin. Ambasadori italian, përfaqësuesi i Italisë në Shqipëri i kishte gati valixhet atë ditë kur u ul përpara shkrimores, vendosi një fletë të bardhë te makina e shkrimit dhe nisi t'u binte tasteve.

“Zoti ministër,
Burime të rezervuara më njoftuan se në Tiranë
sapo ka mbërritur një trupë e një televizioni
francez - në përbërje të së cilës është dhe aktori
i njohur Michel Piccoli...”

Ishte 20 dhjetori i vitit 1980. E shtunë. Ndoshta kishte rënë mbrëmja.

“... për të filluar xhirimet e një filmi bazuar mbi
romanin e shkrimtarit shqiptar Ismail Kadare,
të titulluar *Gjenerali i ushtrisë së vdekur*.”
Libri trajton temën e një misioni, të drejtuar
nga një gjeneral dhe nga një prift, të dërguar
pas lufte nga qeveria jonë për të mbledhur

eshtat e ushtarëve italianë. Autori, (lindur në Gjirokastër dhe njeri i afërt i Sekretarit të Partisë), bazuar pak a shumë në një mision që vërtet erdhi në Shqipëri në vitet pesëdhjetë, ka shkruar një libër, i cili, pavarësisht vlerave të tij letrare të konsiderueshme, është një akuzë e pamëshirshme e shpesh acaruese kundër pushtimit të Shqipërisë nga Italia, duke i ekzagjeruar mizoritë e sajara që i atribuohen milicisë fashiste. Përmes dy personazheve kryesorë - ushtarakut dhe njeriut të kishës - vihen në lojë tiparet më të shëmtuara e gjoja më të këqija të karakterit italian: burracakëria, cinizmi, morali i ulët. Bëhet fjalë për ata lloj librash, të cilët, pavarësisht nivelit, shkruhen për të mbetur në të ashtuquajturën kujtesë historike; dhe, në këtë rast të dhënë, synohet haptazi t'i vihet vula e turpit gjithë asaj historie, ku e hodhi Italinë marrëzia musoliniane.

Duket qartazi se “politika e buzëqeshjes” e kohëve të fundit e diplomacisë franceze ndaj Tiranës, ka gjetur një producent të gatshëm europian, për ta hedhur me qëllim në ekran këtë periudhë të hidhur të së shkuarës tonë, në një vend ku shpallet me të madhe se sekush është i lirë të bëjë çfarë të dojë në fushën e kulturës (dhe të pseudo-kulturës). Por, ajo që, sipas meje, duhet të na tërheqë vëmendjen, e për këtë arsye po i drejtohem Shkëlqesisë Suaj, është fakti

se personazhin tjetër, atë të priftit, me sa më kanë referuar, do ta luajë aktori ynë Marcello Mastroianni, i cili është i gatshëm të pranojë edhe rolin më të neveritshëm. (Gjithashtu, kam dëgjuar, por nuk jam i sigurt, se edhe regjisori është italian ose të paktën me origjinë italiane.) Nuk më takon mua të gjykoj se si duhet reaguari ndaj një ngjarjeje të tillë: nga ana tjetër, nuk jam as në gjendje të di nëse është e mundshme (dhe jo vetëm e dëshirueshme) të bëhet diçka, së pari, për të qartësuar më saktë pjesëmarrjen reale të mjediseve kinematografike italiane në realizimin e këtij filmi dhe, së dyti, për të ndërhyrë.

Gjithsesi, e quajta për detyrën t'Ju vija në dijeni për këtë çështje, në mënyrë që, nëse shihet e përshtatshme, të ndërmerret ndonjë veprim i drejtpërdrejtë për të penguar (ose të paktën për të devijuar) një nismë e cila padyshim do të dëmtojë përsëri imazhin e Italisë në botë, gjë që vërtet nuk na shërben për mirë.

Ju lutem të pranoni, Zoti Ministër, shprehjen e nderimit dhe të përkushtimit tim”.

E hoqi edhe fletën e tretë e të fundit nga rryli i makinës së shkrimit, e lexoi përsëdyti dhe, i kënaqur me veten, e vendosi mbi tapetin e vogël prej gome të zezë. Kërkoj me sy stilografin te mbajtësja e lapsave, e mori dhe firmosi, me një shkrim të shpejtë e paksa nervoz:

Me urimet e mia më të ngrohta për Vitin e Ri,
Sinqerisht
I juaji, G. Paolo Tozzoli

Në ministri letra mbërriti në Krishtlindje: atëkohë nga Tirana në Romë kishte vetëm një fluturim në javë, me një avion rumun. Ambasadori e përjashtoi idenë e telegramit të shifruar. Kjo çështje i dukej me rëndësi të madhe dhe shumë delikate, prandaj duhet t'i shkonte drejt e në dorë ministrit. Nuk kishte përse të nxitohej: në Itali zyrat kishin filluar të mbylleshin dhe vetë ministri me siguri ishte nisur për në Lucania, në vendlindjen e tij. Në fund, u kujdes t'i shtonte me dorën e tij përshëndetjet për Emilio Colombon, një eksponent i shquar i demokracisë kristiane. Ndër vultat e ndryshme të marrjes, të vëna nga zyrtarët e Drejtorisë së Çështjeve Politike të Ministrisë së Punëve të Jashtme, e para mban datën 2 janar 1981. Makinaria politike u vu menjëherë në lëvizje.

Një vit më parë, më 6 janar 1980, mafia kishte vrarë Piersanti Mattarella-n, demokristian, president i Rajonit të Siçilisë, i cili synonte të bashkëpunonte me Partinë Komuniste në qeverisjen rajonale.

Më 22 janar në Bashkimin Sovjetik internuan në Gorki fizikanin dhe disidentin Andrei Saharov.

Më 12 shkurt Brigadat e Kuqe vranë në shkallët e Universitetit të Romës, Vittorio Bachelet-in, profesor i Së Drejtës, zëvendëspresident i Këshillit të Lartë të Magjistraturës.

Më 19 mars, *Vija e parë* vrau gjyqtarin Guido Galli.

Më 24 mars, vrasësit e *Skuadroneve të Vdekjes*, në shërbim të Juntës ushtarake në pushtet në Salvador, qëlluan drejt e në altar kryepeshkopin Oscar Arnulfo Romero.

Më 28 maj, një komandë terroristësh të kuq vrau gazetarin e gazetës *Corriere della Sera* Walter Tobagi, i cili merrej kryesisht me *Vitet e plumbit*.

Më 2 gusht, një bombë neofashiste (gjë që u bë e qartë menjëherë) shpërtheu në stacionin e Bolonjës, duke vrarë tetëdhjetë e pesë persona.

Më 14 gusht, i gjithë blloku komunist u trondit nga greva e shpallur në kantieret detare polake të Gdanskut. Një muaj më vonë do të lindte organizata *Solidarność*.

Më 14 tetor, 40 mijë kuadro dhe punonjës të Fiat-it marshuan nëpër rrugët e Torinos, duke manifestuar një prani dhe një rol shoqëror shumë më të gjerë, që, deri atëherë, ndërmerrej vetëm nga klasa punëtore dhe nga sindikatat konfederale.

Më 4 nëntor, Ronald Reagan, republikani me dorë të hekurt, u zgjodh president i Shteteve të Bashkuara, me një premtim, të cilin e mbajti, se do të përshpejtonte në mënyrë vendimtare garën e armatimeve dhe përballjen me BRSS-në.

Përse, në një kontekst të tillë, realizimi i një filmi mund të shkaktonte alarm në diplomacinë italiane?

Kapitulli 2

Në të vërtetë, informacionet e ambasadorit dolën jo shumë të sakta: Marcello Mastroiani nuk luajti rolin e priftit, por atë të gjeneralit Ariosto. Mishel Piccoli u vu në rolin e atë Benetandit. Anouk Aimée-ja, e bukur dhe elegante, interpretoi konteshën e sofistikuar Betsy Mirafiore. Sergio Castellito, në këtë film, të tretin për të, mori rolin e përkthyesit shqiptar. Regjisori nuk ishte me origjinë italiane, ai ishte italian i vërtetë, Luciano Tovoli, toskan nga Massa Marittima: në moshën njëzet vjeçare braktisi fakultetin e Gjuhëve dhe të Letërsisë së huaj në Firence dhe shkoi në Romë, për të përmbushur pasionin e tij për kinemanë dhe për Qendrën eksperimentale të kinematografisë. Nuk gaboi, sepse shumë shpejt u bë një nga drejtorët më të kërkuar të fotografisë. Por, *Gjenerali*, mbetet gjithnjë filmi i tij i vetëm ku punoi si regjisor dhe, ndoshta, në fatin e vet profesional ndikuan jo pak edhe ngjarjet e trazuara që ndodhën para se të fillonin xhirimet dhe ato të tjerat, jo më pak shqetësuese, që praktikisht e lanë filmin pothuajse të panjohur për vendin e origjinës.

Sot regjisori Tovoli e rrëfen për herë të parë historinë e fshehtë që turbulloi ujërat e kësaj vepre të tij dhe gjen

pothuajse një shkak të vetëm për vështirësitë e hasura në nisjen e realizimit, si dhe për ato që e penguan filmin të shfaqej në kinematë italiane. Ndërsa, në Francë ndodhi e kundërta: u shumëfishua në 450 kopje dhe në nëntor të vitit 1983 doli në po aq kinema. Filmi u prit me entuziazëm: sipas *Le Figaro Magazine* “...Regjia e Tovoli-t mund të krahasohet fare mirë me atë të një piktori të madh dhe nuk mund të harrohet lehtë interpretimi i Mastroianni-t dhe i Piccoli-së. Planet e para të Anouk Aimée-së janë vërtet magjepsëse.” Recensionin në *Le Monde*: “Me përvojën e tij të madhe e të njohur ndërkombëtarisht, Tovoli ka krijuar atmosferën e nevojshme për këtë farsë mizore të mbuluar me elegancë.” *Le Point* vërente: “një Sergio Castellitto në rritje e sipër, i cili, mes gjigandëve, në çdo skenë luan disi në tërheqje.” Dhe, megjithëse *Le Nouvel Observateur* e lëvdoi “regjinë e frymëzuar të Luciano Tovoli-t, që arrin të shndërrojë si me magji çdo spektator në Hamlet”, ai vetë, Tovoli, pas këtij filmi do të rikthehet sërish te profesioni i fotografit, që e kishte bërë të shquar që përpara *Gjeneralit* dhe që do të pasohej me suksese të tjera të panumërta në të ardhmen.

Po në Itali? Tek ne u shfaq nga RAI DUE dy vite më pas, më 17 nëntor 1985, një të diel, në orën 21.35.

- Dhe, dihet, apo jo? Po të na e japin filmin në televizion, t’i harrojmë sallat e kinemave, - komenton sot me hidhërim Tovoli, tek sjell ndërmend atë kohë.

Ndodhi pikërisht kështu, por kanali i dytë i televizionit publik (i cili kishte investuar edhe para për këtë film), e programoi në kuadrin e një mbrëmjeje të madhe televizive

kushtuar kinemasë. Si shtysë, në orën 20.30, *prime time* i asokohe, ishte debutimi i *Cinecittà Cinecittà*, një variete tepër luksoze për kalibrin e të ftuarve të parashikuar. Në puntatën e parë moderatorët Luciano Salce dhe Dalila Dilazzaro ftuan Vittorio Gassman-in.

Atë ditë, titulli i faqes së lexuesve të gazetës *Unità* ishte: “Televizion. E diela e madhe e RAI Due-s: pjesë e varietesë *Cinecittà Cinecittà* me yllin më të famshëm të skenës. Menjëherë pas saj filmi *Ushtria rikthehet* (*Armata ritorna*), një film i pashfaqur, me Marcello Mastroianni-n”.

Një film “i mallkuar”, shkruante po në atë faqe kritikja e televizionit, Silvia Garambois. “Shikuesve italianë nuk u është dhënë mundësia ta shohin filmin *Ushtria rikthehet*, ose më saktë *Gjenerali i ushtrisë së vdekur*, siç e ka titullin romani i shkrimtarit shqiptar Ismail Kadare, titull me të cilin është shfaqur edhe filmi në ekranet franceze, mjaft i mirëpritur nga kritika.”

Në RAI nuk e pëlqenin titullin origjinal me referimin e tij të zyrtë mbi vdekjen dhe u përpoqën ta zëvendësonin me një tjetër, me *Ushtria rikthehet*, me të cilin përgatitën edhe një trailer joshës e efektiv, me Marcello Mastroianni-n si zë rrëfimtari. Traileri mund të gjendet akoma në rrjet, po edhe në web, në faqen e institucionit. Çështja “ushtria që rikthehet apo ushtria e vdekur”, u zgjidh vetvetiu: në Itali filmi nuk u shfaq kurrë. “Në Itali, ‘ushtria’ pësoi sulmin e fundit”, shkruante përsëri Silvia Garambois, “rënien e ‘Gaumont-Italia-s’).¹ Më në fund, me logon e shtëpisë

1. e Renzo Rossellinit, shën. red.

prodhuese ‘Antea-Films 66 Parigi-Raidue’, sonte mbërrin te ekrani i vogël.”

Përveç kësaj shfaqjeje në TV dhe ndoshta të një përsëritjeje të saj, filmi u shikua falë Tovolit të palodhshëm, i cili nuk u ndal, por e shfaqti në konferenca, debate, auditorë universitarë, shkolla filmi dhe festivale. Në dhjetor të vitit 2023 e shfaqti në Shqipëri, në Tiranë, në sallën kinematografike të bunkerit antiatomik, të ndërtuar nga udhëheqësi komunist Enver Hoxha gjatë Luftës së Ftohtë. Ndonëse i lodhur nga vitet, aty erdhi edhe Ismail Kadareja. Ai e pa për herë të parë, i pëlqeu shumë, ndonëse nuk vërejti ndonjë gjurmë të kryeveprës së tij. “Më pëlqeu shumë. Por, është filmi yt. Unë kam fare pak lidhje me të”, i tha ai Tovolit dhe, me zë të ulët, gati me pëshpërimë, i mbërthyer nga kujtimet, shtoi: “Mua ky film më ka shkaktuar shumë vuajtje.” Kadareja kishte luftuar fort që ai të realizohej, u kishte shkruar letra të panumërta përgjëruese e lutëse drejtuesve komunistë të vendit të tij dhe njërën, më të vështirën e më të rrezikshmen, vetë Hoxhës. Por, vitet shkonin dhe ai përjetoi i pafuqishëm përzënie e grupit filmik, që kishte mbërritur në Shqipëri. *Gjenerali* e vërviti nga lumturia në zhgënjim, por, njëkohësisht i kishte ngjallur edhe ndjenja të pambarimta shprese dhe tmerri. Të shumta. Për këtë arsye nuk kishte dashur kurrë ta shihte.

Kur filmi doli në vjeshtën e vitit 1983, sigurisht, ai dëgjonte për suksesin e tij në Francë. Jehona e bujshme e përtej Alpeve ia rriti edhe më shumë famën dhe botuesi francez i asaj periudhe, Arthème Fayard e nxiste t’i dërgonte dorëshkrime të tjera, ndërsa shtëpia e tij e parë botuese,

Albin Michel, e cila e kishte botuar *Gjeneralin* më 1970, i parapriu daljes së filmit, duke e ribotuar librin në gusht të atij viti. Që nga kopertina dallohej qartë synimi për të kapur suksesin e parashikueshëm të filmit: aty riprodhohej posterit i tij - një uniformë e një ushtaraku të lartë, e një gjenerali, e stilizuar vende-vende me laps dhe e zbukuruar me katër dekorata, ku shquheshin fare mirë portretet e Mastroianni-t, Piccoli-së, Aimée-së dhe Gérard Klein-it, aktorit që interpretonte gjeneralin gjerman.

Nga ana jonë e Alpeve, njoftimi i daljes së afërt të filmit i hapi dyert përkthimit të librit në gjuhën italiane. Padyshim, e mori përsipër shtëpia botuese Longanesi, e cila e njihte prej kohe Kadarenë e që i kishte botuar, më 1981, për herë të parë në gjuhën italiane, romanin *Kështjella*, me titullin e ndryshuar *Daullet e shiut* (përkthyer nga frëngjishtja - siç do të ndodhte dhe më tej - *Les tambours de la pluie*, botuar në Francë nga Hachette që më 1972). Një njohje relative, ndoshta ende paksa sipërfaqësore, shenjë e distancës ndaj Italisë, të cilën Kadareja nuk mundi dhe nuk dëshiroi kurrë ta zvogëlonte. Në rreshtat e pakta të biografisë në palën e kopertinës së këtij botimi të parë lexohet: “Mes romaneve të tij, mjaft të njohur edhe në botë, veçanërisht në Francë, përmendim *Gjeneralin e ushtrisë së vdekur* (1966), i cili do të botohet pastaj në këtë kolanë dhe *Cronaca della città di Pietro - Kronikë në qytetin Pjetrit* (1971) ...” Në qytetin e Pietrit? Në Itali e njihnin kaq pak Kadarenë, sa edhe redaksia e Longanesi-t e përktheu gabim nga frëngjishtja titullin e të mrekullueshmit *Chronique de la ville de pierre*, të qytetit të gurtë, pra, të Gjirokastrës së tij. Gjithashtu, në

Shqipëri romani *Gjenerali i ushtrisë së vdekur* nuk kishte dalë më 1966, por më 1963. Kushedi si ka reaguar autori, i zemëruar, kur i ra në dorë një kopje e *Daulleve të shiut* në italisht....E përfytyrojmë tek e merr librin, që i ka ardhur me valixhen diplomatike, tek hap pakon me një drithërimë të lehtë, admiron riprodhimin në kopertinë të një pashai turk në paradë dhe hedh sytë deri në fund, te pala e kthyer, ku lexon e shkon deri te fjalët "...qyteti i Pjetrit " dhe në atë çast ky gabim banal i konfirmon mendimin që ka pasur gjithnjë: "italianë...", të cilët kurrë nuk i ka dashur e as vlerësuar. Megjithatë, Kadareja erdhi në Romë e në Milano, në prezantimet e veprës së tij të parë në italisht, me qenë se Italia ishte një pjesë e një udhëtimi drejt Parisit si destinacion final.

Më 19 shkurt 1981 ambasadori Tozzoli njofton Ministrinë e Punëve të Jashtme se i kishte dhënë vizën për dhjetë ditë.

....I SIPËRËRMENDURI U NIS PËR NË ITALI ME FTESË TË SHTËPISË BOTUESE LONGANESI, E CILA GJITHASHTU KA BOTUAR NË ITALISHT ROMANIN E TIJ "TAMBURI DELLA XIOGFIA" (DAULLET E SHIUT) QË TRAJTON TEMËN E PUSHTIMIT TË VAZHDUESHËM TË SHQIPËRISË NGA OTOMANËT DHE PERIUdhËN E SKENDERBEUT. ROMANI NË FJALË, SI DHE SHUMË VEPRA TË TJERA TË KADARESË KA DISA VITE QË ËSHTË PËRKTHYER E BOTUAR NË FRANCË.

NGA SA MË REZULTON, PAS NJË QËNDRIMI
NË ITALI, AUTORI I “GJENERALIT TË
USHTRISË SË VDEKUR”, DO TË SHKOJË NË
FRANCË.

G.P. TOZZOLI.

Kuptohet se “xiogfia” përdoret për të thënë “pioggia” (shiu), por, për të disatën herë sinjali i Radio Tiranës mezi dëgjohej dhe makina deshifruese dështoi.

Kadareja shkoi në Itali në fund të prillit. Qëllimi ishte prezantimi *I Daulleve*, por padyshim, në sfond ishte *Gjenerali*, libër dhe film.

Më 13 prill 1981 Ministria e Jashtme mori një përmbledhje të shkruar nga ambasadori i saj i palodhur, të kronikës së botuar nga Agjencia telegrafike shqiptare mbi konferencën e zhvilluar në Romë, organizuar nga Longanesi.

Një lajm i shkurtër i Agjencisë zyrtare të informimit bën të ditur se në Romë u zhvillua një takim për të prezantuar botimin italian të librit *Daullet e shiut* të shkrimtarit të njohur shqiptar Ismail Kadare, botuar kohët e fundit nga Shtëpia Botuese Longanesi.

Lajmi njofton se në takim, përveç Kadaresë, ishin të pranishëm personalitete të botës së artit dhe të kulturës, gazetarë, anëtarë të Shoqatës Shqipëri Itali, arbëreshë, si edhe ambasadori i Shqipërisë në Romë, Piro Biti.

Pas prezantimit të veprës nga ana e përfaqësueses të Shtëpisë Botuese Longanesi, MARIA BIONDI, vijoi një konferencë mbi mesazhin e veprës së shkrimtarit shqiptar realizuar në film nga regjisori Luciano Tovoli. Në fund të takimit shkrimtarja dhe publicistja Joyce LUSSU lexoi në gjuhën italiane një poezi të shkruar nga Kadareja.

Disa ditë më vonë, më 16 prill, në faqen e librave të gazetës *Unità*, përmes një njoftimi të titulluar “Një leksion mbi historinë shqiptare me Ismail Kadarenë” flitet për një takim me shtypin, i mbajtur në Milano.

“Në Francë romanet e tij janë të njohur dhe të botuar me kohë nga shtëpi botuese si Albin Michel, Fayard, Hachette. Tek ne vjen vetëm tani, me *Daullet e shiut...* ((Ismail Kadare. (...)) është shkrimtar profesionist, siç ka ngulmuar të saktësojë gjatë një takimi me disa gazetarë në Milano: Lidhja e shkrimtarëve të shtetit të vogël socialist, që ndodhet mes Greqisë dhe Jugosllavisë, i jep një rrogë, e cila e mundëson të lexojë e të studiojë... Edhe një tjetër roman i tij, i cili do të mbërrijë së shpejti dhe te ne, e merr pikënisjen nga vetë jeta, nga ngjarjet e Shqipërisë. Është fjala për romanin *Gjenerali i ushtrisë së vdekur*, historia e një ushtaraku të lartë italian, që rikthehet pas lufte në vendin

ku ka luftuar, në Shqipëri, për të mbledhur eshtrat e ushtarëve të tij. Në këtë moment, në Francë, nga ky roman i frymëzuar nga një ndodhi reale, do të realizohet edhe një film, ku do të interpretojnë Michel Piccoli dhe Marcello Mastroianni. Kësaj radhe, për Kadarenë dhe për Shqipërinë do të flitet shumë më tepër.”

Filmi, i cili përmendet qartazi në artikull, shfaqet tërthorazi në njoftimin diplomatik, përmes pranisë në konferencë të regjisorit të tij, pothuajse si në rolin e një kritiku letrar. Në të vërtetë, regjisorit Tovoli i kishte pëlqyer shumë *Gjenerali*, e kishte lexuar e rilexuar disa herë në frëngjisht, e kishte shpërbërë e ribërë disa herë me mendje, duke përfytyruar dialogë e skena dhe ishte zhdukur krejtësisht nga qarkullimi për gjashtë muaj me radhë, për të shkruar skenarin.

Me përkthimin në italisht të *Gjeneralit*, Longanesi mendoi të kryente të njëjtin operacion marketingu, atë që kishte aktivizuar Albin Michel-i në Francë, pra që libri të dilte përpara filmit. Duke parashikuar programimin në salla për vitin 1983 dhe duke parashikuar interes të fortë nga publiku dhe kritika, shtëpia botuese e dërgoi romanin në shtyp më 1982. Në Francë kjo lëvizje kishte dalë me sukses, në Itali nuk pati aspak të njëjtin fat.

Kapitulli 3

Nga fundi i viteve 1950-të, në Shqipëri u lejua të vinte një mision ushtarak, për të marrë të paktën një pjesë të eshtrave të ushtarëve të Ushtrisë Mbretërore, të karabinierëve dhe të milicëve të rënë gjatë betejave të ndryshme e të ashpra me ushtrinë greke, me forcat partizane dhe, pas 18 shtatorit të vitit 1943, kundër formacioneve gjermane. Nga mesi i majit të vitit 1959 e deri në dhjetor 1962, delegacioni italian kreu disa ekspedita në Shqipëri. Në disa lundrime, anija motorike “Vicenza” riatdhesoi në Bari 27.149 eshtra, të vendosura në kuti zinku: 7.696 të rënëve në Luftën e Parë Botërore dhe 19.453 në të Dytën. Misioni drejtohej nga gjenerali Domenico Bandini; ndoshta në përbërje të tij bënte pjesë edhe një kapelan ushtarak.

Më 18 dhjetor 1962, në Bari, në përfundim të udhëtimit të tetë dhe të fundit të anijes “Vicenza”, oficeri deklaroi: “Falenderoj thellësisht popullin shqiptar, i cili, kudo, më ka dhënë informacione të çmuara për të gjetur vendet e varrimit.” Ishte pikërisht Bandini, ai që gjeti e mori me vete edhe eshtrat e kolonelit të karabinierëve Gamucci, i masakruar në një grykë malore, së bashku me kolonën e tij

prej 110 ushtarësh, nga njësia partizane e komanduar nga Mehmet Shehu, kryeministri i ardhshëm i Shqipërisë.

Thuhet se vetë Kadareja i ri, i sapokthyer nga BRSS-ja, në vitet 1960-1961 e ka shoqëruar delegacionin përgjatë shpateve të maleve të mbuluara me borë, duke kryer kështu atë rol, që në roman e më pas në film, do t'i takojë eksperimentit.

Ngjarja u njoftua në një artikull të shkurtër të së përditshmes të PKI-së, por ne do ta pasqyrojmë pak më gjerë, duke iu referuar tekstit të kopertinës së pasme të botimit të parë të *Gjeneralit*, atij të shtëpisë botuese Longanesi, në vitin 1982.

Ngjarja rrëfen historinë e një gjenerali dhe të një prifti-kolonel të ushtrisë italiane, të cilëve, njëzet vjet pas përfundimit të luftës, u besohet një detyrë e vështirë dhe delikate: të shkojnë në Shqipëri për të kërkuar eshtrat e ushtarëve tanë të rënë atje. Të dy, me një qëndrim tejet solemn, të pajisur me autorizime diplomatike dhe rilevime topografike, por edhe me kujtime të mbijetuarve dhe me lutje të të afërmeve të pangushëlluar, mbërrijnë në Tiranë dhe përshkojnë vendin, të vendosur të çojnë deri në fund këtë detyrë mortore, së cilës i shtohet edhe klima e rëndë, ftohtësia e popullsisë dhe peizazhi i ashpër. Pamje të hirta, të zymta, nga të cilat, megjithatë, shpërthejnë shkëndija rrëfimtare plot ngjyra humori dhe emocioni, edhe keqkuptime e ngatërresa fyese rreth

atyre eshtrave të gjora, kujtime dhe ditarë të ushtarëve të zhdukur, vdekje të pazëshme e të padukshme, si kundërshti ndaj masakrës së luftës, gjeste bujare ose krenare të shqiptarëve të thjeshtë, duke krijuar të gjitha së bashku, një vepër letrare me tension dhe magjepsje të madhe. Pak nga pak, kockat gjenden dhe nxirren nga varret, duke plotësuar një pjesë të madhe të copëzave të një enigme të pafund dhe makabre. Megjithatë, në këtë apel të heshtur mungojnë shumë dhe, mes tyre, edhe eshtrat e kolonelit Z., komandant i famëkeqit Batalionit Blu, i cili kishte për mision shkatërrimin e forcave partizane. Por, në fund edhe ato arrijnë të gjenden, me një kthesë narrative të një mjeshtërie të madhe stilistikore, që i mundëson autorit të përdorë tonet e tragjedisë epike në një tekst që duket si rrëfim i përmbajtur, me shije kafkiane, me barazpeshë mes komedisë me sfond makabër dhe dramës psikologjike, për ta zhytur sërish në një atmosferë të akullt dhe të errët, tipike e teatrit absurd.

Kapitulli 4

Dokumentet mbi të cilat është bazuar kjo histori janë gjetur në arkiva të ndryshme të Italisë dhe të Shqipërisë.

I pari: Arkivi Historik Diplomatik i Ministrisë së Jashtme, në Romë.

Po kërkoja dosje mbi Shqipërinë e viteve 1980-1982. Po gjurmoja të fshehtat e një ngjarjeje tronditëse, të pazakontë, siç është vetëvrasja e një kryeministri. Mbi atë ngjarje dramatike, e cila, në fund të vitit 1981 përfshiu Mehmet Shehun dhe gjithë vendin, unë kërkoja hollësi, përfundime, hamendësime të panumërta e të pareshtura në rrethet diplomatike dhe, mbi të gjitha, gjurmë të ndonjë parashikimi, të ndonjë sinjali paralajmërues të kapur në javët apo muajt e mëparshëm. Dhe, në një raft jo të kyçur gjeta gjashtë dosje të mëdha, të lidhura me spango të fortë kërpi, të sjella aty nga ndonjë magazinë gjigante

Më shumë se të gjitha të tjerat më interesonte dosja “Politika e brendshme”. Dosje të tilla përmbajnë gjithnjë analizat për vendin, janë të përgatitura nga ambasadorët, në to analizohen ngritjet dhe rëniet e anëtarëve të nomenklaturës dhe matet pulsi i marrëdhënieve ndërmjet shteteve. Dosjet e tjera titulloheshin *Feja*, *Transportet*, *Marrëdhënie*

dypalëshe, Ushtarake, kjo e fundit ishte bosh. Gjej dhe një dosje të trashë me shënimin “Marrëdhënie kulturore”. I hodha një sy të shpejtë, duke e shfletuar me ngut: dokumente mbi shkëmbime delegacionesh universitare, letra rektorësh, kontakte midis muzeve, propozime për dërgimin në Itali të grupeve të rinjve bursistë. Asgjë tërheqëse. E mbylla kapakun prej kartoni të kësaj dosjeje të madhe, por përnjëherësh, pa ndonjë arsye të saktë, e hapa prapë, ndoshta për të verifikuar nëse i kisha parë të gjitha: vallë kur do të më binte rasti të kthehesha përsëri në këtë arkiv?

Dhe kështu, krejt rastësisht, gjeta një mesazh, në të cilin ambasadori Tozzoli paralajmëronte Romën që të mos e neglizhonte nismën franceze për një film të bazuar mbi romanin e Kadaresë. Në dosjet e dy viteve pasuese kërkoja vazhdimin e historisë, por nuk më doli në dritë asnjë dokument tjetër; përveç disa shënimeve që i referoheshin dosjeve *të ruajtura në kasafortë*. Bëra kërkesë për shqyrtime të mëtejshme: nuk mund të ishte zhdukur pikërisht materiali për të cilin, me sa dukej, kishin vendosur t’i caktonin një mbrojtje më të madhe.

Ndërkohë e zhvendosa në Tiranë punën time kërkimore.

Sot Ministria e Jashtme e Shqipërisë ka një emërtim domethënës: quhet *Ministria për Europën dhe Punët e Jashtme*, një emërtim kuptimplotë për një vend ende në prag të Bashkimit European dhe për të cilin sondazhet japin një përqindje mbi 80 për qind simpatie popullore ndaj BE-së. Një shifër për ta pasur zili disa vende të tjera kandidate, madje edhe mjaft shtete themeluese. Në arkivin

e saj diplomatik ruhen raportet e dërguara në Tiranë nga ambasada në Romë, si edhe udhëzimet që drejtuesit shqiptarë i dërgonin përfaqësisë në Itali.

Pra, në *Drejtorinë e Përgjithshme të Arkivave*, që është homologia e Arkivit tonë të Shtetit ruhet i digjitalizuar në mënyrë të përkryer materiali i administratave qendrore dhe periferike, nga ministritë deri te qarqet e gjykatat, si për periudhën komuniste ashtu edhe për atë të demokracisë që pasoi. Dokumentet që lidhen me filmin *Gjenerali i ushtrisë së vdekur* mbushin dosje të konsiderueshme, nga viti 1979 deri më 1982-shin.

Ato ditë, nga Roma më mbërrin lajmi se, nëse jo të gjitha, të paktën një pjesë e mirë e dokumenteve të munguara ishin gjetur, disa në letër, të tjera në mikrofilm.

Kapitulli 5

Në mëngjesin e 19 dhjetorit 1980, një të premte, në një vilë të këndshme stil *liberty* mes një parku të vogël në Romë, në rrugën Asmara, degëzim i qetë i rrugës Nomentana, ambasadori shqiptar u ul në tryezën e tij të punës dhe, plot entuziazëm, shkroi tekstin e një telegrami, për t’ia dërguar Ministrisë së Punëve të Jashtme në Tiranë. Mezi priste të habiste pak kolegët e tij në “vendin mëmë”, kur t’i vinte në dijeni për fatin që i kishte buzëqeshur mbrëmjen e mëparshme. Lajmi i darkës së tij mondane do të përhapej nga një zyrë në tjetrën, fillimisht në të gjitha ato të Drejtorisë së Vendeve Fqinje dhe më pas, prej andej do të përhapej si era nga një kat në tjetrin, te Drejtoritë e Seksionet e tjera të ndërtesës së madhe drejtkëndore, të bardhë e të kuqe, anës lumit të Lanës. Do të arrinte patjetër deri në veshët e ministrit. Dhe, ndoshta, kush e di, edhe më lart.

Shkroi, rilexoi, rregulloi këtu e atje, ndryshoi ndonjë fjalë, hoqi ndonjë të tepërt. Por, ai donte të ishte i saktë, i kujdesshëm deri në imtësi, ashtu siç i shkonte për shtat natyrës së tij dhe rolit që mbante. Për eprorët në Tiranë ishte e dobishme të njihnin sa më nga afër karakterin e të ftuarve. Mbrëmja kishte qenë e gëzuar, madje e shkujdesur dhe e

lehtë; kishin ngrënë shumë mirë dhe kishin pirë. Si thonë italianët? *In vino veritas...* Në ato tri a katër orë ai kishte pasur mundësinë të njihje personalitetin e vërtetë, autentik e të thellë të Marcello Mastroianni-t. Dhe informacionet mbi gjërat që kishte perceptuar do të ishin tejet të çmuara për drejtuesit, nëse aktori i madh do të qëndronte plot tre muaj në Shqipëri. Në fund firmosi: Piro. Dhe ia dorëzoi fletët zyrës së shifrimit të ambasadës.

Të nesërmen pasdite, në Tiranë, përgjegjësi i deshifrimit në Ministrinë e Punëve të Jashtme u mor me transkriptimin e tekstit të tre telegrameve të ardhur nga Roma: në orën 17:40 filloi me të parin, një orë më pas i kishte mbaruar të tre.

DESHIFRIM

TEPËR SEKRET

NGA ROMA

Nr. 1571 Data: 19.12.1980

MINISTRISË SË PUNËVE TË JASHTME

Mbrëmë na kish ftuar për darkë artisti Mastroiani. Na bëri përshtypje simpatia e tij për Shqipërinë. Regjisori Tovoli dhe bashkëshortja e tij që ishin edhe në darkë dukej që kishin ndihmuar shumë te Mastroiani për këtë qëndrim. Të dy ishin të mendimit që të përpiqen për të botuar në italisht “Gjeneralin e Ushtrisë së Vdekur”. (*vijon*)

Nr. 1572 Data: faqja e dytë

Mastroiani mori përsipër të na njohë me drejtorin e Festivalit të Venecias. Na thanë se Tovoli dhe Pikoli e shtynë udhëtimin për më 14 janar, sepse kanë kërkuar që me ta të jetë edhe mundësia që të vijë Mastoriani. Ky i fundit na e tha vetë këtë gjë. *(vijon)*

Nr. 1573 DATA: mbaroi

Flisnin me urrejtje për skandalet, vjedhjet, demokristianët, Vatikanin etj. Lum ju, tha në një rast Mastroiani, që nuk keni kisha; Italisë i duhen jo më pak se 100 vjet që të shpëtojë prej tyre. Në darkë isha me Naimin dhe gratë. Lutemi na aprovoni vizën për Mastorianin.

Piro¹

Më 20 dhjetor në Ministrinë e Punëve të Jashtme mbërrijnë hollësitë e mbrëmjes së hareshme të Piros me Mastroianni-n dhe të udhëtimit të ardhshëm të këtyre artistëve të famshëm. Më 20 dhjetor, ambasadori Tozzoli, nga ana e tij, i shkruan Romës letrën për ta paralajmëruar mbi rrezikun e afërt. Rastësi? Ku dhe si kishte marrë vesh për këtë projekt?

Në cilin vend? Në Tiranë, atëkohë ekzistonte vetëm një i tillë: kafeneja e Hotel Dajtit. Ndërtuar në epokën e

1. Dokument origjinal te Shtojcat, fig.9-10-11, fq. 169-171

fashizmit anës Buleverdit që ndan në mes kryeqytetin, *Bulevardi i Perandorisë* gjatë pushtimit, më pas Bulevardi *Dëshmorët e Kombit*, ky hotel në vitet '40 të shekullit të kaluar konsiderohej një nga hotelet më elegantë e më në modë të Ballkanit. Në epokën për të cilën flet historia jonë, në divanet e në poltronat e mëdha në sallonet e katit të parë, uleshin rehatshëm udhëtarët e rastit, po edhe diplomatët hundëpërpjetë, të akredituar në kryeqytetin shqiptar, që vdisnin nga mërzia. Mbi një tryezë të ulët mbërrinte çdo ditë në frëngjisht dhe në anglisht, buletini i ATSH-së, i Agjencisë Telegrafike, rreth tri a katër fletë me shkronja të zbehta, të ashpra e të trasha, që dukeshin sikur ishin shumëfishuar me çiklostil. Në të majtë të hyrjes ndodhej dhoma e telefonisteve: ato shënonin me laps numrat që duhet të merrnin, rrotullonin me shpejtësi dorezën e një aparati dhe i kërkonin në frëngjisht lidhjen ndërkombëtare një operatori që ndodhej diku në Europë. Bisedat telefonike zhvilloheshin brenda një kabine të madhe prej druri arre, e veshur me saten ngjyrë bordoje. Në atë kohë në Shqipëri nuk ekzistonin ende telefonatat me përzgjedhje të drejtpërdrejtë me jashtë. Kjo do të bëhej e mundur vetëm dhjetë vite më vonë.

Herë pas here, në holl shfaqeshin me nxitim dhe me kujdes të madh kuadrot e rangut të mesëm e të lartë të aparatit të partisë dhe të administratës, të vetmit shqiptarë që mund të hynin aty, pa shkelur rregullat dhe pa pësuar pasoja. Të gjithë, të huaj e shqiptarë, vëzhgonin kujt i afroheshin dhe me kë bisedonin të tjerët. Dhe secili, në heshtje, mbante shënim se me kë fliste më shpesh ky apo ai administrator,

ky apo ai nëpunës i ministrisë së Kulturës, njëkohësisht duke u përpjekur të vërente edhe nivelin e familjaritetit që shfaqej në ato biseda.

Diplomatët përpiqeshin të identifikonin ose të paktën të merrnin me mend se kush mund të ishin bashkëbiseduesit e privilegjuar ose burimet e kolegëve të tyre të huaj, sekush në konkurrencë me të gjithë të tjerët, për të kapur i pari dhe në mënyrë më të plotë ndonjë ndryshim të fshehtë të vijës politike, ndonjë lëvizje apo zëvendësim në nivelet e larta të Partisë dhe të qeverisë, pra, diçka “djegëse”, për t’ia transmetuar ministrisë së vet nga kryeqyteti më i përgjumur dhe më misterioz i Europës.

Shqiptarët tani e kishin si zakon mendor të vetëkontrolloheshin dhe të mbanin nën vëzhgim njëri-tjetrin. Vigjilenca praktikohej dhe nxitej paprerë në jetën e përditshme, në punë, në shëtitjen e mbrëmjes në bulevard, madje edhe brenda mureve të shtëpisë. Prania në Dajti e të huajve në shërbim të qeverive të tjera e bënte situatën tepër të paqartë dhe delikate, ajo mundësi e paktë kontakti me të huajt dukej e rrezikshme për një vend si Shqipëria e asaj kohe dhe e nxiste në maksimum praktikën e mbikëqyrjes së ndërsjellë. Deri sa, në fund, ishte shndërruar në prirje. Por, mbi të gjitha ishte një mënyrë për t’u gjendur në anën e duhur, nëse do të të duhej t’u përgjigjeshe pyetjeve të ndonjë hetuesi të Sigurimit, policisë sekrete, lidhur me shoqërimet me këtë apo atë person.

Me qenë se të gjithë vëzhgonin të gjithë, çdokush e dinte se ishte mirë të ndryshonin vazhdimisht bashkëbiseduesit. Po ashtu, të ndiqnin me përpikëri vijën e politikës së

jashtme, që botohej në gazetën e Partisë. Nëse një ditë kishte, le të themi, një sulm ndaj politikës së jashtme të Italisë për nënshtrimin e saj ndaj imperializmit amerikan, ishte e udhës që, për më shumë se një javë, të mjaftoheshin me një përsëritje të sjellshme ndaj anëtarit të përfaqësisë së Romës, por më mirë të mos uleshin për kafe me të, duke e shtyrë bisedën në një tjetër moment, kur të qetësoheshin ujërat.

Me pak fjalë, mbizotëronte një monitorim i kujdesshëm, por sistematik dhe i ndërsjellë, që përfundimisht i mbante të gjithë tepër të mbyllur, të tendosur, të përqendruar për të shpërndarë andej këndej buzëqeshje të matura e të kontrolluara. Sa më formale dhe e distancuar të dukej biseda, aq më mirë ishte. Për të gjithë. Një hapësirë pak më e madhe besimi krijohej te taverna nëntokësore, tejet ekskluzive dhe plot tym, ku mund të uleshe deri vonë, në një gjysmerrësirë disi të ngjashme me atë të *night-club*-eve. Megjithatë, ndonëse rregullimi i tavolinave dhe i karrigeve lejonte një largësi të duhur për pëshpëritje dhe fjali të thëna me zë të ulët, nëse ndriçimi i zbehtë dhe reja e krijuar nga qindra cigare dukej sikur e zhyste ambientin në një errësi mbrojtëse, niveli i vigjilencës së secilit rritej më shumë. Ashtu siç shtoej edhe dyshimi se ai vend ishte zgjedhur pikërisht për të shkëmbyer informacione ose mendime konfidenciale e delikate.

Dhe pikërisht në Dajti, lajmi për darkën romane të ambasadorit Bitë me Mastroianni-n, sidomos ai i mbërritjes së afërt të yjeve të kinemasë, tashmë kishte përfunduar në gojën e të gjithëve. Madje edhe stafi i barit ishte në dijeni.

Sot, ambasadori Gianpaolo Scarante na rrëfen se si mbërriti ai lajm në ambasadën e Italisë. Përfaqësues i Italisë në poste prestigjioze si Athina dhe Ankaraja, ai e kishte filluar në Shqipëri karrierën diplomatike. Tirana ishte posti i tij i parë jashtë vendit dhe, si i ngarkuar me punë, në fakt ishte numri dy i Tozzoli-t.

- Në Tiranë jetonim si në kafaz. Të izoluar nga gjithçka dhe nga të gjithë. Në ambasadë kishim një telex, të cilit herë pas here dëgjonim të trokëllinin gërmat e komunikatave të Ansa-s; gazetat na vinin nga Italia një herë në javë, çdo të mërkurë, me të vetmin fluturim të një avioni rumun; mundeshim të shihnim ndonjë edicion lajmesh italiane, dëgjonim radion tonë... kaq. Në fakt, nuk dinim asgjë për sa ndodhte vërtet në Shqipëri. Kishte vetëm një vend ku ekzistonte një minimum depërtimi me mjedisin përreth: Hotel Dajtin. Aty mund të takoje ndonjë personalitet shqiptar, por edhe kolegë të komunitetit diplomatik në vend.

Më kujtohet se, një pasdite, pikërisht nga Dajti erdhi arkivisti ynë, Mario Salaparuta, i cili na tha se kishte dëgjuar për mbërritjen e një delegacioni francez me Michel Piccoli-në dhe Marcello Mastroianni-n, për të realizuar këtë film. Tozzoli, që e njihte përmbajtjen e librit të Kadaresë, e mori shumë për keq lajmin. Foli me francezët, fqinjët tanë përballë në ambasadë, me të cilët, kush e di pse, ishte gjithnjë në armiqësi të hapur. Ku ne u dukëm qesharakë: ‘Nuk ditkeni asgjë? Ka ardhur edhe Mastroianni, se është film italo-francez...’. Dinin më shumë se ne, por dhe ata jo gjithçka. Tozzoli vendosi menjëherë se duhej ndërhyrë: filmi nuk duhet të bëhet, ai është një roman anti-italian!

Madje vendosi t'i shkruante letër ministrit. Në atë kohë, për çështje urgjente përdorej telegrami, ndërsa telespresso-ja për çështje të zakonshme dhe jo urgjente. Letrat drejtuar ministrit ishin vetëm për të raportuar diçka me interes të lartë, për t'ia paraqitur drejtpërdrejt vëmendjes së tij.

Italianët bënë figurë qesharake përpara francezëve edhe për një arsye tjetër: udhëtimi i parë i Tovolit dhe Piccoli-së në Shqipëri kishte ndodhur në shtator të 1979-ës, pra më shumë se një vit më parë. Dhe diplomatët tanë nuk kishin marrë vesh asgjë.

A mundej vallë Tozzoli t'i shkruante dot ministrit një frazë të tillë si: “e dëgjuam në barin e Hotel Dajtit...”? Padyshim, fjalia “nga një burim i rezervuar” ishte fjali më e përshtatshme. Por, megjithëse në ambasadë informacioni mbërriti pothuajse rastësisht, më pas diplomati aktivizoi realisht të gjitha kanalet e tij, si për të siguruar lajme për t'ia komunikuar Romës, ashtu edhe për të ndërhyrë drejtpërdrejt në këtë çështje. Kush ishin bashkëbiseduesit e tij? Cilët ishin “burimet e tij të rezervuara”?

Më të mundshmit. Shumë pak. Së pari, sepse ishin të paktë shqiptarët që kishin të drejtë të hynin në kafenenë e Dajtit dhe, nga ana tjetër, sepse ato informacione ishin të arritshme vetëm për një rreth tepër të ngushtë. Të parët në listë mund të ishin ata që punonin te Departamenti IV, Vendet Fqinje, përgjegjës për Italinë, Greqinë, Jugosllavinë, Bullgarinë, Turqinë dhe Maltën.

Këtë departament e drejtonte Justin Papajorgji. Ai dhe Tozzoli takoheshin shpesh personalisht dhe, kur ishte

e nevojshme, nuk ngurronin ta godisnin ashpër njëritjetrit, sipas humorit të qeverive përkatëse. Siç ndodhi kur ambasadori italian ngriti zërin ndaj tij, duke paraqitur ankesat e Romës për propagandën ideologjike të transmetimeve të Radio Tiranës në gjuhën italiane. Ose si atëherë, kur tjetri, pasi e thirri diplomatin në zyrë, goditi me grusht tavolinën për të mbrojtur Hoxhën, i cili godiste me fjalë mbarë botën e jo më Italinë.

Në Departamentin e IV-t, me Italinë merrej në mënyrë të posaçme Izedin Hajdini, i rikthyer së fundmi në Tiranë, pas detyrës si ambasador në Hanoi, në fund të viteve '70.

Në strukturën burokratike shqiptare ekzistonte gjithashtu *Komiteti për Marrëdhënie Kulturore dhe Miqësie me Jashtë*, një organizëm para-qeveritar, i fuqishëm dhe me ndikim. Kryetar i tij ishte Javer Malo, figurë shumë e stërvitur dhe prej vitesh në majat e hierarkisë. Si gazetar, Malo, në vitin 1946, kishte ndjekur Konferencën e Paqes në Paris, duke raportuar jehonën me të cilën ai forum zbuloi një Enver Hoxhë ende të panjohur, i cili i mahniti të pranishmit me aftësitë e tij oratorike dhe negociuese. Më pas, hyri në diplomaci dhe, në vitet '50, u emërua atashe kulturor në ambasadën e Francës, deri sa arriti postin e ambasadorit të Shqipërisë në Paris nga viti 1967 deri më 1975, tetë vjet, një rast i rrallë. Nëse fama botërore e Ismail Kadaresë u arrit falë botimit në Francë të *Gjeneralit të ushtrisë së vdekur*, merita për ta çuar në Paris atë dorëshkrim, tashmë të përkthyer, për të gjetur një botues të cilit t'ia propozonte, i takon pikërisht Javer Malos. Zëvendësi i tij, një tjetër burim i mundshëm i ambasadorit italian, ishte Jorgo Melica: pikërisht ai, siç

do ta shohim, do të bëhet ndërmjetësi mes Kadaresë dhe zëvendëskryeministrit Myftiu në ngjarjet që shënjuan hartimin e skenarit të filmit.

- Me kë flisnit në Tiranë? Cilët ishin burimet tuaja?

Ambasadori Scarante kthehet pas në kohë dhe zbulon misterin.

- Atëherë kishim kontakte të rregullta dhe shumë miqësore me një person... në një strukturë paralele me Ministrinë e Punëve të Jashtme...

- Në Komitetin për Marrëdhëniet Kulturore...

- Po, aty! Pothuajse çdo javë, le të themi shumë shpesh, takoheshim me kreun e këtij Komiteti dhe me ndihmësin e tij kryesor. Nuk të prisnin kurrë vetëm, ishin gjithmonë të paktën dy, për të pasur dëshmitarë, për t'u mbrojtur nga akuza të mundshme, nga dyshime....

- Me Javer Malon dhe Jorgo Melicën....

- Me ata. Silleshin shumë të përzemërt. Ishin të vetmit që mjaftonte t'u telefonoje dhe mund t'i takoje. Ndërsa kreu i një drejtorie në Ministri, Papajorgji, ishte i ashpër. Të paktën në punë. Pastaj, nëse i gjeje te *Dajti*, të gjithë ishin të sjellshëm, miqësorë....

- Malo kishte qenë për një kohë të gjatë diplomat në Francë....

- Oh, me siguri ai do të ketë patur kontakte të shpeshta edhe me francezët. Kështu funksiononte.

Maloja u përfshi disa herë në çështjen e xhirimeve në Shqipëri të filmit të Tovolit, me Mastroianni-n dhe Piccoli-

në. Në njërin prej tyre, ambasadori Tozzoli, në fund të korrikut 1981, i raportonte Romës për

...një bisedë rastësore të zhvilluar me Kryetarin
e Komitetit Kulturor për Marrëdhënie Miqësie
me Jashtë, (gjatë së cilës) në fjalët e tij vura re
një qëndrim mjaft të distancuar ndaj filmit...

As Javier Malo, burim autoritar dhe i rezervuar, nuk mbajti kurrë një qëndrim të prerë lidhur me synimet shqiptare. Edhe prej tij vinin vetëm sinjale që duheshin interpretuar, *qëndrime së shumti të ftohta*. Megjithatë, këto sinjale përjashtonin ekzistencën e një vendimi të prerë, të marrë në majat më të larta të shtetit. Dhe në Shqipëri, për çështje kaq delikate, nëse Hoxha ose Shehu nuk e shprehnin qartë një qëndrim, të gjithë të tjerët nuk mund të bënin gjë tjetër, veçse të flisnin me kujdes e me fjalë të përgjithshme, rrethuar nga sinjale mbrojtëse të tymta.

Shqiptarët ishin të paparashikueshëm dhe, mbi të gjitha, jashtëzakonisht të hollë e manovrues të aftë, sidomos në situatat më komplekse, të befta, madje aventurore. Shqipëria rrallëherë i jepte palës tjetër kënaqësinë që t'ia pranonte kërkesat. Nëse e orientonte veprimin e saj në një drejtim të caktuar, kjo ndodhte gjithmonë sepse i shërbente interesit të vet kombëtar, qoftë ky realisht i tillë, qoftë vetëm sa për t'u dukur jashtë. Dhe nëse, rrugës, përputhej me dëshira apo interesa të të tjerëve, ky qëndrim duhej të shfaqej si një rastësi e pastër, e paparashikuar dhe e parëndësishme.

Prandaj ishte thelbësore të dije të lexoje sinjalet e tymnajës së paqartë në bisedat me diplomatët shqiptarë, të zgjuar dhe të rafinuar. Dhe Tozzoli, siç do ta shohim, si njohës shumë i mirë i Shqipërisë dhe i shqiptarëve, e kuptoi plotësisht domethënien.

Kapitulli 6

Ky është rrëfimi rreth një operacioni ndërkombëtar, i cili, pavarësisht rrezikut shumë të lartë, u organizua që gjithçka të përfundonte nëpër gazeta, që dikush, diku, në një prej vendeve të përfshira, të nxirrte sekretin e komplotit të thurur në disa ambasada dhe ministri. Por, përkundrazi, asgjë nuk doli në dritë, aq mirë u mbrojtën interesat përkatëse. Dyzet e pesë vjet me radhë nuk u mor vesh asgjë për atë përplasje delikate dhe tejet sekrete diplomatike që, në kulmin e Luftës së Ftohtë, kur, nga njëra anë rreshtoheshin raketat bërthamore SS20 dhe nga ana tjetër ato Pershing e Cruise, pati në qendër prodhimin e një filmi, bazuar në një roman shqiptar. Projekti nuk mundi të realizohej në jug të Shqipërisë, ku ngjarjet kishin ndodhur realisht dhe ku i kishte vendosur Kadareja.

Operacioni në fjalë nisi më 5 janar 1981, një ditë të hënë.

Në Romë, Ministria e Punëve të Jashtme duhet të ketë qenë një nga të paktat institucione ku nuk respektoheshin pushimet e gjata, kur ato binin në fundjavë. Kreu i DGCCST-së, Drejtoria e Përgjithshme për Bashkëpunimin Kulturor, Shkencor dhe Teknik, ndodhej në krye të detyrës. Me

siguri, ai ishte njoftuar për letrën e mbërritur nga ambasada e tyre në Tiranë. Gjithsesi, i lexoi përsëri të tri faqet, i vendosi në një cep të tryezës së punës dhe i tha sekretares të thërriste ambasadorin e Shqipërisë, “me urgjencë, caktoja për pasnesër, pas Ujit të Bekuar. Dhe, ju lutem, me shumë kujdes,”.

Më pas i ktheu përgjigje ambasadorit në Tiranë:

Ju falenderojmë për informacionet e përfshira në raportin Tuaj të datës 20 dhjetor.

Pa dyshim, çështja duket e denjë për thellim të mëtejshëm.

Për këtë arsye, duke Ju shprehur mirënjohjen tonë nëse do të vazhdoni të ndiqni zhvillimet e njëkohësisht ta informoni këtë Ministri, Ju sigurojmë se edhe ne do të kryejmë çdo verifikim tjetër të nevojshëm pranë palëve të interesuara. Në lidhje me këtë synim të fundit, do t’ju njoftojmë së shpejti.

Romano

Në arkivin historik të Ministrisë së Punëve të Jashtme nuk ka më asnjë gjurmë për sa i përket ecurisë së takimit me ambasadorin shqiptar. Kanë mbetur vetëm disa shënime që përmendin dokumentet, por vetë dokumentet nuk gjenden. Një shënim i datës 7 janar, i klasifikuar si TP, “Tepër Sekret”, ka si objekt: *Takim me Ambasadorin e Shqipërisë*, dhe në krye mban shënimin: *Dokument i ruajtur në kasafortë*.

Ekziston, nuk ekziston, nuk ekziston më, ose kjo kasa-forhtë nuk ka ekzistuar kurrë, versionet janë të ndryshme dhe kundërthënëse. Një gjë është e sigurt, dokumenti nuk gjendet.

Nuk ekziston as dokumenti italian, pra raporti italian rreth takimit e po ashtu mungon informacioni për ambasadën tonë në Tiranë.

Nga ana tjetër, ekziston versioni shqiptar i kësaj bisede të tendosur e të papritur. Në fakt, po më 5 janar, pasdite apo në mbrëmje, ambasadori Bita dërgon në Tiranë telegramin e mëposhtëm:

Drejtori i përgjithshëm për shkëmbimet kulturore, teknike e shkencore në MPJ kërkoi sot takim “urgjent, konfidencial” me mua për datën 7 ora 10. Ju lutem më njoftoni nëse keni ndonjë porosi.

Piro

Në Tiranë mesazhi u deshifrua të nesërmen. U përgatit në fund të paradites, saktësisht në orën 11:40 dhe pastaj mbërriti në disa tryeza zyrash. E para duhet të ketë qenë ajo e Hajdinit, përgjegjësit të çështjeve me Italinë në Departamentin e IV-t; e dyta, ajo e eprorit të tij, Papajorgjit.

Nuk e dimë çfarë udhëzimesh mori ambasadori nga Ministria, por me qenë se pala shqiptare nuk kishte asnjë dijeni rreth takimit kokë më kokë, vështirë se mund të jepte direktiva specifike.

Ambasadori Piro Bitë, sipas datës së caktuar, më 7 janar në orën 10:00 u ul përballë bashkëbiseduesit të tij, ambasadorit Sergio Romano.

Pasi u kthye në ambasadë, nuk njoftoi menjëherë në Tiranë. E kaloi pothuajse të gjithë ditën duke u menduar, duke shtrydhur trurin për ndonjë hollësi që nuk e kishte mbajtur shënim në bllok, por, ndoshta edhe për t'u këshilluar me bashkëpunëtorët e tij më të ngushtë. Me siguri, ajo që kishte dëgjuar nga Romano duhet ta ketë lenë pa mend, do t'i jetë dukur e pabesueshme dhe e pashpjegueshme. Me siguri, bashkë me kolegët, ka përpunuar një mijë hamendësime mbi arsyen e kësaj lëvizjeje italiane, për një film, lëvizje që, pa asnjë dyshim, duhet t'u jetë dukur të gjithëve e tepruar.

Bitë raportoi të nesërmen në Ministrinë e tij, duke dërguar në Tiranë saktësisht dhjetë telegrame:

Romano, drejtor i përgjithshëm i kulturës në MPJ, pasi më tha disa fjalë të mira për programin kulturor e përgatitjet që po bëjnë për të ardhmen dhe më pyeti për studentët, tha:

Jam informuar se në Francë po bëhen përgatitje për të xhiruar filmin “Gjenerali i ushtrisë së vdekur”, sipas romanit të shkrimtarit shqiptar Ismail Kadare. (vijon)

Ky film cënon marrëdhëniet tona të mira dhe mund të krijojë një klimë jo të favorshme për marrëdhëniet kulturore të ardhmen. Dëshirojmë të shihet kjo çështje nga ana e juaj e të merren masa në kohën e duhur. E pyeta nëse e ka lexuar romanin e tha jo. (vijon)

Atëherë i thashë se ky është një roman që demaskon okupacionin fashist italian kundër Shqipërisë, që ka pasur shumë jehonë kudo në Evropë, me përjashtim të Italisë dhe në roman nuk ka asgjë që të dëmtojë marrëdhëniet midis vendeve tona. Kam dëgjuar, vazhdova, për këtë iniciativë franceze dhe ne e përkrahim. (vijon).

Nuk di deri ku ka shkuar puna, por, po të realizohet filmi dhe nëse ai do t'i përmbahet romanit, kjo do të jetë shumë mirë. I thashë se ai nuk është film shqiptar dhe nuk mund të them se sa do t'i përmbahet ai romanit. (vijon)

Zoti Romano ndërhyri kështu: Po filmi po xhirohet në Shqipëri dhe dihet se pa qenë ju dakord nuk mund të bëhet. Prandaj kam porosi nga qeveria që ta ngre këtë problem e t'i transmetohet qeverisë tuaj. Mbasi i deklarova se ne e përkrahim atë film, nëse do t'i përmbahet romanit, i thashë se është interesant të dihet se kush e përse shqetësohet në Itali që në roman demaskohet fashizmi. (vijon)

Romano, i zënë ngushtë, e zbuti fjalën. Ai tha se niset nga qëllimi i mirë për të pasur një klimë të favorshme që marrëdhëniet kulturore të zhvillohen më tej. Ai vuri në dukje kontributin “personal” që këto marrëdhënie filluan para dy vjetësh nga zero. Prandaj, tha ai, çdo film që do të ofendojë popullin italian nuk do të jetë i favorshëm për këto marrëdhënie. (vijon)

Ju përgjigja kështu: E para, kurrë nuk janë bërë ofeza për popullin italian e në asnjë kohë nga Shqipëria dhe

e dyta, po të diskutojmë këtë çështje duhet të themi se në Itali janë botuar e botohen dhjetëra libra e artikuj që shpifin e shtrembërojnë realitetin në Shqipëri. (vijon)

Romano u mbrojt duke thënë se në Itali librat dhe artikujt shkruhen pa pyetur qeverinë, tha se nuk beson që në Itali bëhet propagandë antishqiptare. Mbasi bëmë një debat mbi të ashtuquajturën liri të shtypit (i thashë mos u llafos me mua ashtu siç u flitet njerëzve të painformuar), ai tha se me mua bisedoi edhe presidenti për këtë çështje. (vijon)

Ju përgjigja Romanos: Po e dëgjova zotin Pertini dhe i dhashë përgjigje. I dha përgjigjen e duhur edhe qeveria ime. Romano pyeti: Çfarë i thatë? Ju përgjigja se jam gati ta diskutojmë përsëri e me cilindo këtë çështje. Romano tha menjëherë: Jo, nuk është nevoja. Atëherë vazhdova, më vjen keq që kjo çështje kujtohet përsëri, sepse kisha mendimin që është e skjaruar dhe e kapërcyer. (vijon)

Nisem nga qëllimi i mirë, qëllime të mira, tha përsëri Romano, dhe kërkoi që t'ia transmetoj kërkesën e tij qeverisë sime. I thashë se edhe ne jemi për zhvillim të mirë të marrëdhënieve, por, ta ketë të qartë zoti Romano dhe kushdo tjetër që ne nuk pranojmë kushte për asnjë lloj marrëdhëniesh. Fola për marrëdhëniet mbi bazën e barazisë, mosndërhyrjen, etj. Kështu mendojmë dhe ne, tha ai. Takimi zgjati 40 minuta.

Piro

Makina deshifruese e Ministrisë së Punëve të Jashtme shqiptare, që mori këto dhjetë telegrame, e filloi të parin në orën 10:00 dhe të fundit e mbaroi së deshifruari në orën 13:20. Të dhjeta fletët u shfletuan me shpejtësi nga zyrtarët e parë të sektorit të Vendeve Fqinje dhe po aq shpejt ngjiten shkallët e godinës drejt niveleve më të larta. Përfunduan në duart e zv/ministrit Reis Malile. Ai i lexoi me vëmendje. Kujtoi përmbajtjen e romanit të Ismail Kadaresë, të cilin e kishte lexuar në shqip gati njëzet vjet më parë. I bukur, magjepsës, por, në të vërtetë... Përfytyroi se ndokush në Itali me siguri e njihte deri në hollësitë më të imta kryeveprën e autorit të tyre më të madh. Pastaj e hodhi poshtë këtë ide. Për më tepër, referimi ndaj presidentit Pertini po i ngjallte disa vramendje: as gjashtë muaj më parë, një pasazh për Italinë në librin e fundit të Hoxhës, *Eurokomunizmi është antikomunizëm*, kishte turbulluar më shumë se një ndërtesë qeverisëse në Romë e në Tiranë, dhe atyre të Ministrisë së Jashtme iu desh shumë punë për të qetësuar situatën. Sandro Pertini, ish-partizan, u zemërua tej mase për akuzat fyese që i drejtoheshin jo fashizmit, por Italisë; dhe ambasadorit Biti, i cili shkoi në Presidencë për të paraqitur letrat kredenciale, i uroi mirëseardhjen duke ia numëruar një më një të gjitha pakënaqësitë e tij. Hoxha, gjithashtu ish-partizan, i lënduar nga qortimet italiane, kërkoi që qeveria shqiptare të përgjigjej me të njëjtën monedhë. Ministria nuk mungoi të përmendte parimin e mosndërrhyrjes dhe të drejtën për të shprehur qëndrimet e veta ideologjike. Po Pertini si reagoi? Letër e stilolaps, një tjetër letër drejtuar ambasadorit, edhe më të

ashpër. “Dy pleqtë nxorën shkëndija...”, mendoi Malile, i cili e kishte ende të freskët kujtimin e asaj përplasjeje mes dy krerëve. Nuk kishte qenë aspak e lehtë të qetësoheshin dy udhëheqësit e moshuar dhe të rivendosej një klimë e qetë. Me sa dukej, kishte mbetur ende një atmosferë paksa e helmatisur në qarkullim, përderisa në Romë, një diplomat i kujdesshëm dhe i matur si Sergio Romano e kishte rikthyer sërish çështjen. Gjithashtu, disa muaj para asaj zënke, kishin pasur edhe fërkime për shkak të sulmeve të Radio Tiranës.

Edhe Malile nuk u nxitua në reagim. Diplomacia ecën me kujdes, me gjakftohtësinë e reflektimit të kthjellët dhe të thelluar. U këshillua me eprorin e tij, ministrin Nesti Nase dhe priti që çështja të trajtohej në nivelet më të larta të qeverisë dhe të Partisë. A u njoftua Enver Hoxha? Nuk është e sigurt. Padyshim iu raportua kryeministrit Mehmet Shehu: ai do të vendoste kush tjetër duhej të informohej dhe po ai do të përcaktonte vijën që duhej mbajtur. Përsëri ky film! Në maj, kur Kadareja lutej të shkonte në Francë për të diskutuar skenarin me Piccoli-në, i pasigurt nëse do t’ia jepnin apo jo lejen, iu drejtuan kryeministrit si të vepronin. “Unë nuk ndërhyj t’i japim ose mos t’i japim leje të shkojë jashtë shtetit këtij apo atij shkrimtari. Vendosni ju”, iu përgjigj ai gjithë bezdi Manush Myftiut, zëvendëskryeministrit të ngarkuar me çështjet kulturore. Por, kësaj radhe ishte ndryshe: ky film po shqetësonte Italinë. Dhe këtë në Tiranë vërtet nuk e prisnin.

Prandaj çështja u diskutua thellësisht dhe që në fillim u vendos të mos i hidhej benzinë zjarrit, për të shmangur

reagime të nxituara, për shkak të sedrës. Në kryeministri (ndoshta edhe në një rreth të caktuar të partisë) u vendos të ndiqej një linjë pragmatike. Në fund të fundit, bëhej fjalë për një film, madje as shqiptar. Sigurisht, ishte i rëndësishëm për Kadarenë, por në korridoret e pushtetit mendohej se kishte arsye të mira edhe për të mos iu rritur shumë mendja atij. Tashmë ai ishte romancieri më i madh shqiptar, i famshëm në të gjithë Europën; në Francë gazetarë dhe kritikë letrarë e prisnin pothuajse poshtë shkallëve të avionit. Për Shqipërinë e vogël dhe të papërgatitur, kjo famë sikur po bëhej e vështirë për t'u administruar. Sigurisht, Kadareja nuk paraqiste probleme, nuk ndihej, asnjë fjalë e tepërt apo qëndrim i papërshtatshëm prej tij, por deri kur? Një film... francez... me Marcello Mastroianni-n...! Po sikur ta ngrinte kokën më shumë se sa duhej?

Në Tiranë, që në krye u vendos se linja që do të mbahej me Italinë do të ishte ajo e realizmit, dhe për këtë arsye, para së gjithash, do të ishte me vend të ruhej sekret i plotë mbi çështjen. Gjë që shqiptarët dinin ta bënin më së miri, por, natyrisht, kjo ishte edhe në interes të Italisë. Me siguri, siç u ra dakord në rrethin e ngushtë të qeverisë, ambasadorit Bita iu dha urdhri për të qenë sa më i rezervuar. Asgjë nuk do të dilte jashtë atyre dyerve. Dhe kështu ndodhi vërtet, për dyzet e pesë vjet. Në Shqipëri as vetë Ismail Kadareja nuk mori vesh kurrë asgjë. Ndoshta mund të ketë dyshuar diçka: me një mik regjisor i shpëtoi dikur se “Italia nuk e donte atë film”, por ishte vetëm një hamendje. Në Itali nuk mori vesh kurrë asgjë as regjisor i Luciano Tovoli.

Më 13 janar 1981, Reis Malile nxori nga sirtari formularin e një telegrami diplomatik dhe shkroi një tekst me stilolaps blu. Pra, gjatë atyre katër ditëve, 9 dhe 13 janar Shqipëria mori një vendim.

Me shkrim të rregullt dhe të lexueshëm, duke fshirë vetëm ndonjë fjalë, Malile shkroi:

Ambasadës në Paris,
Shokun Piro Bitë e thirrën në MPJ të Italisë nga drejtori i kulturës, i cili i komunikoi se përgatitjet që po bëhen në Francë për të xhiruar filmin “Gjenerali i ushtrisë së vdekur” mund të krijojnë një klimë jo të favorshme për marrëdhëniet kulturore mes dy vendeve. Ai kërkoi që pala jonë të marri masa në kohën e duhur për të mos lejuar xhirimin e tij. Shoku Piro ju përgjigj se në “Gjeneralin e ushtrisë së vdekur” dënohet fashizmi italian, në të nuk ka asgjë kundër popullit italian dhe megjithëse filmi xhirohet nga një firmë e huaj, ne përkrahim xhirimin e tij. Sa më sipër është për dijeninë tuaj.

Reis

Nga arkivi diplomatik shqiptar, deri më tani, nuk ka dalë në dritë asgjë tjetër.

Kapitulli 7

Italisë nuk i dukej i qartë qëndrimi shqiptar. Në takimin me Sergio Romano-n, ambasadori Biti ishte treguar i vendosur, i palëkundur, luftarak. Natyrisht, kjo nuk nënkuptonte asgjë përfundimtare, por nga Tirana nuk vinte asnjë garanci e vërtetë, zyrtare apo jo zyrtare se si do të orientoheshin shqiptarët lidhur me filmin.

Në Tiranë situata monitorohej me kujdes nga Gian Paolo Tozzoli, ambasadori shumë aktiv i Italisë.

URGJENT 08/01/81

NGA ITALDIPL TIRANË

PËR MINISTRINË E JASHTME, ROMË

OBJEKTI: FILM MBI PUSHTIMIN ITALIAN NË
SHQIPËRI

S E K R E T

MË REZULTON SE KËTË MËNGJES AKTORI
MICHEL PICCOLI (I CILI DUKET SE DO TË
JETË EDHE REGJISOR I FILMIT NË FJALË)
ËSHTË KTHYER NË TIRANË ME AVION NGA

ROMA, PAS NJË MUNGESË PREJ RRETH DY JAVËSH. DO TË QËNDROJË KËTU DERI TË MARTËN E ARDHSME, SË BASHKU ME DY ASISTENTË TË EKIPIT TË TIJ.

SIPAS INFORMACIONEVE NGA I NJËJTI BURIM, PUNA PËR FILMIN ENDE NUK KA FILLUAR, PASI PICCOLI U KA DEKLARUAR SHOQËRUESVE TË TIJ SE KA ARDHUR VETËM PËR TË EKSPLORUAR TERRENIN KU DO TË PUNOHET.

GJITHASHTU, DUKET SE NË SHQIPËRI DO TË REALIZOHEN VETËM XHIRIMET E JASHTME, NDËRSA SKENAT E BRENDASHME DO TË XHIROHEN NË STUDIOT KINEMATOGRAFIKE ITALIANE.

SË FUNDMI, KONFIRMOHET EDHE PJSË-MARRJA E MARCELLO MASTROIANNI-T NË NJË NGA DY ROLET - TË GJENERALIT OSE TË PRIFTIT. DISA RRETHE PRANË AKTORIT FRANCEZ LËNË TË KUPTOHET SE EDHE MASTROIANNI DO TË VIJË SË SHPEJTI NË KËTË KRYEQYTET.

G.P. TOZZOLI

Ambasadori nuk hoqi dorë dhe më 12 janar në Romë u protokollua një tjetër telegram i tiji, i klasifikuar.

SEKRET

OBJEKTI: FILM MBI OKUPACIONIN ITALIAN
NË SHQIPËRI

MËSOJ NGA I NJËJTI BURIM I BESUESHËM SE NË KONTAKTET PËRGATITORE TË ZHVILLUARA JAVËN E KALUAR KËTU NË TIRANË NGA AKTORI PICCOLI, KANË DALË VËSHTIRËSI EDHE PËR XHIRIMET E JASHTME TË FILMIT QË KEMI PËRMENDUR, PËR SHKAK TË MUNGESËS SË DËSHIRËS SË AUTORITETEVE SHQIPTARE PËR T’U VËNË NË DISPOZICION KINEASTËVE ITALO-FRANCEZË VENDET, FIGURANTËT DHE AKSESORËT SKENOGRAFIKË.

PËR PASOJË, PO MERRET NË KONSIDERATË QË EDHE KJO PJESË E FILMIT TË XHIROHET PRAKTIKISHT NË ITALIOSE NË GREQI, DUKE PËRFSHIRË MINORITETET SHQIPTARE QË EKZISTOJNË NË TË DY VENDET.

NDËRKOHË MË REZULTON SE AUTORI I ROMANIT PO USHTRON PRESIONE TË FORTA MBI PICCOLI, NË CILËSINË E TIJ SI PRODUCENT I FILMIT, PËR TA REALIZUAR ATË, DUKE U MBËSHTETUR NË MBROJTËSIT E TIJ TË FUQISHËM NË VEND DHE NË MIQËSITË QË KA NË FRANCË, KU LIBRI “GJENERALI I USHTRISË SË VDEKUR” THUHET SE ËSHTË SHITUR NË

MBI PESËDHJETË MIJË KOPJE NË BOTIMIN
EKONOMIK.

G.P. TOZZOLI

SEKRET

Pra, nga kryeqyteti shqiptar mbërrinin sinjale kontradiktore: nga njëra anë ftohtësia ndaj filmit e njerëzve me ndikim në botën kulturore, të cilët, i përcillnin ambasadorit italian, si të donin ta qetësonin, lajme mbi vështirësitë që dilnin herë pas here, ndërsa, nga ana tjetër, projekti vazhdonte përpara, duke anashkaluar pengesa, duke iu shmangur shumë kufizimeve, ndonjëherë absurde, të vendosura nga ky vend i çuditshëm, izolacionist, paranojak... klishtë për Shqipërinë nuk mungonin. Por, të paktën zyrtarisht, ai vazhdonte.

Duhet të ketë qenë pikërisht kjo pasiguri, që e shtyu Romën t'i japë një kthesë çështjes e të hapë një kapitull të ri.